

Alina Kępińska

Uniwersytet Warszawski

NAZWY USTROJU SPOŁECZNEGO I WŁADCÓW W POLSKICH XVI-WIECZNYCH PRZEKŁADACH EWANGELII

Różnice kulturowe oraz dystans między czasem powstawania oryginałów Ewangelii a ich licznymi XVI-wiecznymi translacjami sprawiają, że realia starożytnej Judei z czasów Jezusa nie zawsze pokrywają się z realiami życia społeczności okresu przekładu. Irena Kwilecka poprzedza opis jednej z najtrudniejszych kwestii translatoryki biblijnej, tj. sposobu przekładu biblijnych nazw zwierząt, kanonicznym już tekstem o kłopotach staropolskich tłumaczy Biblii:

To, co dziś jeszcze sprawia tłumaczom wiele kłopotów, a co było nie lada problemem dla tych tłumaczy, którzy starali się udostępnić społeczeństwu tekst Biblii w rozwijającym się dopiero języku narodowym – to kwestia odpowiedniego oddania realiów biblijnych, a więc tego, co składa się na przedstawioną w Biblii rzeczywistość, umieszczoną w konkretnym czasie i przestrzeni, tj. ludzie, ich życie prywatne, społeczne, religijne, ich kultura materialna i duchowa oraz otaczająca ich przyroda, czyli tzw. starożytności biblijne¹.

Do tej powszechnie uświadamianej trudności odnosi się również zdanie Magdaleny Hawrysz, która podkreśla, że „Niejeden translatologiczny problem rodzi się ze względu na fakt, że tekst biblijny dotyczy dawnej i odmiennej kultury. Tym samym w wielu miejscach tłumacz staje przed trudnością oddania obcych rodzimej kulturze desygnatów”². W podobnym tonie wypowiadają się także inni badacze, a tylko przykładowo można przywołać następujący podobny pogląd, akcentujący różnice kulturowe społeczności twórców oraz aktualnych odbiorców Biblii: „Istotne, jeśli nie najistotniejsze, są

---

¹ I. Kwilecka, *Problem tłumaczenia realiów biblijnych. Świat zwierzęcy w Starym Testamencie*, [w:] *eadem, Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, Poznań 2003, s. 96.

² M. Hawrysz, *Problemy tłumaczenia „Nowego Testamentu” w świetle metajęzykowych uwag Marcina Czechowica*, [w:] *Naród. Religia. Język*, red. A. Ceglińska-Gajda, Łódź 2011, s. 114.

także względy kulturowe, bowiem przed tłumaczem tekstu biblijnego stoją problemy natury nie tylko teologicznej, ale także językowej wynikającej z różnic kulturowych³. Te różnice kulturowe dotyczą różnych realiów⁴, w tym związanych z organizacją społeczeństwa. Na najwyższym piętrze nazw z tego zakresu sytuują się nazwy ustroju społecznego (form rządu) i władców sprawujących władzę na jakimś terytorium, w jakimś państwie. Ta tematyczna leksyka, oddająca realia starożytnej Judei zarówno tożsame ze znanymi ówczesnemu społeczeństwu polskiemu, jak i kulturowo mu obce, występująca w XVI-wiecznych translacjach Ewangelii w tekście głównym i na marginesach, stała się przedmiotem opracowania. Glosy marginesowe w postaci przypisów występują głównie w obu najwcześniejszych protestanckich przekładach królewieckich, w Biblii brzeskiej, w tłumaczeniu Czechowica i obu translacjach Wujka. Tak o glosach z przekładu Nowego Testamentu Wujka pisze Danuta Bieńkowska: „Obok zamieszczonych na końcu każdego rozdziału komentarzy o charakterze egzegezy biblijnej zwracają uwagę liczne glosy, które tłumacz umieścił na marginesach swojego przekładu Ewangelii. Głos tych, nazywanych «annotacjami albo wykładami na kraju położonymi», jest w odniesieniu do Ewangelii ok. 1700»⁵. W podobnym tonie o aparacie krytycznym tej edycji wypowiada się Tomasz Lisowski: „Edycja zaopatrzona została w solidny aparat krytyczny tekstu, z uwzględnieniem alternatywnych lekcji oryginału greckiego, choć podstawą przekładu była łacińska *Wulgata*»⁶.

Materiał źródłowy stanowią dane z XVI-wiecznych przekładów Ewangelii, zgromadzonych w internetowym wydawnictwie *Szesnastowieczne przekłady Ewangelii*, pod redakcją Izabeli Winiarskiej-Górskiej (www.ewangelie.uw.edu.pl). Zawiera ono Ewangelie z następujących XVI-wiecznych edycji: Nowy Testament z 1556 roku, tzw. Szarffenbergera, tzw. Biblia Leopoldy z 1561 roku, oraz oba przekłady Jakuba Wujka, mianowicie Nowy Testament z 1593 roku i cała Biblia z 1599 roku (przekłady katolickie), Ewangelia św. Mateusza z 1551 roku, Nowy Testament z 1553 roku i Biblia brzeska z 1563 roku (dzieła kalwińskie), a także translacje Szymona Budnego Nowego Testamentu z 1570 roku i całej Biblii z 1572 roku oraz Nowy Testament Marcina Czechowica z 1577 roku (przekłady ariańskie)⁷. Tak pozyskane dane są konfronto-

³ T. Lisowski, *Sola Scriptura. Leksyka Nowego Testamentu Biblii gdańskiej (1632) na tle porównawczym. Ujęcie kwantytatywno-dystrybucyjne*, Poznań 2010, s. 37.

⁴ Więcej literatury o tłumaczeniach realiów biblijnych m.in. w: J. Migdał, T. Lisowski, *Uwagi o słownictwie protestanckich przekładów Biblii. Osobliwości leksykalne Biblii brzeskiej a Biblia Gdańska*, „Studia Językoznawcze”, t. 1, *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, Szczecin 2002, s. 212-219.

⁵ D. Bieńkowska, *Styl językowy przekładu Nowego Testamentu Jakuba Wujka (na materiale czterech ewangelii)*, Łódź 1992, s. 15.

⁶ T. Lisowski, *op. cit.*, s. 27.

⁷ Dokładne dane bibliograficzne są zamieszczone na wskazanej stronie internetowej.

wane ze staropolskimi edycjami Nowego Testamentu, zebranymi w internetowym wydawnictwie *Piętnastowieczne przekłady Nowego Testamentu – elektroniczna konkordancja staropolska. Internetowa baza danych* pod redakcją Mariusza Leńczuka⁸, oraz z przekładami XX-wiecznymi: *Biblią Tysiąclecia* i *Biblią warszawską*⁹. Podstawa grecka jest ustalona na podstawie interlinearnego wydania grecko-polskiego Nowego Testamentu¹⁰, a znaczenia wyrazów greckich – na podstawie słownika ks. Remigiusza Popowskiego¹¹.

Nazwy ustroju społecznego

Ustrój społeczny, o którym mowa w Ewangeliach, to jedynie królestwo i cesarstwo; w zapisach tożsamych z obecnymi oraz w dawnych *królestwo*, pojedyncze *królestwo* i *cesarstwo*, przy czym wyraz *królestwo/królestwo/królestwo* jest niemal bezwyjątkowy: łącznie w badanych tekstach to 1231 użyc, wobec dwukrotnie tylko poświadczonego *cesarstwo/cesarstwo*. Frekwencję tekstową słowa *królestwo* w ogromnym stopniu zwiększa jego używanie nie na oznaczenie realiów starożytnego świata, ale jego przynależność – jako całego wyrażenia, wraz z przydawką przymiotnikową *Niebieskie* lub *Boże* (także w zapisie małymi literami) – do chrześcijańskiej terminologii doktrynalnej¹². Znaczenie wyrazu *królestwo*, które można zdefiniować jako ‘forma rządów, ustrój państwa, w którym władzę najwyższą sprawuje król’, *expressis verbis* nie zostało wyodrębnione w SPXVI; w słowniku są tylko dwa znaczenia: 1. Kraj rządony przez króla; regnum, 2. Panowanie, władza; godność królewska, królowanie. Oba, zwłaszcza zaś drugie z nich, bliskie są wskazywanemu tu znaczeniu odnoszącemu się do formy

⁸ Wydawnictwo zawiera ponadto łacińską podstawę każdego z przytaczanych wersetów; to te dane o formach łacińskich są tu przywoływane.

⁹ Cytaty przytaczane ze wskazanych translacji są sygnowane skrótami, których wykaz znajduje się na końcu artykułu.

¹⁰ To dzieło: *Grecko-polski Nowy Testament. Wydanie interlinearne z kluczem gramatycznym, z kodami Stronga i Popowskiego oraz pełną transliteracją greckiego tekstu*, tłum. R. Popowski, M. Wojciechowski, wyd. 9, gruntownie popr., przered. i uzupełn., Warszawa 2014.

¹¹ Por. dokładny adres: R. Popowski, *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu. Wydanie z pełną lokalizacją greckich haseł, kluczem polsko-greckim oraz indeksem form czasownikowych*, wyd. 4, popr., Warszawa 2006.

¹² W takim użyciu z rzadka występuje samodzielnie, bez przydawek, jak w przykładowym wersecie Łk 12,32, gdzie we wszystkich badanych tekstach jest podobnie jak w translacji Murzynowskiego z 1553 r.: „Nie bójcie się maluczka trzodo, Boć się upodobało ojcu waszemu, dać wam królestwo”, Łk 12,32 SeklNT. Przydawki wówczas nie ma, bo we wszystkich analizowanych przekładach XVI-wiecznych jest ona w wersecie poprzednim, w którym mowa o *królestwie Bożym*. Także w paralelnym miejscu przywoływanych tu przekładów współczesnych wyraz ten występuje bez przydawki, przy czym w BW sygnałem tego, że chodzi o królestwo Boże, jest zapis wielką literą. W poprzedzającym wersecie jest wskazanie w BT na *Jego królestwo*, w BW – *Królestwo jego*.

rządów, szczególnie w rejestrowanych w słowniku szeregowych połączeniach typu *królestwo a(l)bo (i) monarchija*, poświadczonych przykładowymi cytataми typu: Gdy Perskie krolestwo álbo Monárchia trwála lat 191 *BielKron* 122, 267 (SPXVI)¹³. Do formy rządów odnosi się też użycie tego słowa w przykładowym wersecie Jn 18,36, zawierającym słowa Jezusa o Jego królestwie, które nie jest z tego świata. Ma ono wówczas znaczenie metaforyczne, sama jednak jego konceptualizacja odsyła do realnie istniejących królestw (wskazuje na to tożsama nazwa, brak odrębnego pojęcia). I dotyczy to wszystkich uwzględnianych tu polskich tłumaczeń, tj. przekładów staropolskich – z pięciokrotną notacją w *Rozmyślaniu przemyskim* (dane za STNT), przywoływanych translacji XVI-wiecznych i XX-wiecznych, co tu ilustruje wybrany cytat:

Odpowiedział Jezus, Krolestwo moje, nie jest z świata tego, Gdyby krolestwo moje było z świata tego, słuźebnicy moi bilić by się o nie, abych nie był podán żydum, Lecz teraz krolestwo moje stąd nie jest. Jn 18,36, MurzNT.

Polski wyraz jest tu dokładnym znaczeniowym odpowiednikiem łac. *regnum* i grec. *βασιλεία*. Ta sama odpowiedniość i jednoznaczność cechuje też przykładowe wersety Mt 4,8, Mt 24,7, Mk 3,24, Łk 4,5, Łk 19,12 czy Łk 19,15¹⁴, przy czym w tekstach staropolskich wyraz ma postać *krolewstwo* przed uproszczeniem grupy spółgłoskowej. Lekssem *królestwo* używany wówczas na oznaczenie realiów ma w tych wersetach przede wszystkim jednak znaczenie lokatywne, odsyłające do terytorium rządzonego przez króla, jak w wybranych przykładach:

A Dyjabeł weźmie ji z sobą drugiéráz na gorę barzo wysoką i ukáže mu wszystkie królestwa te(go) świata i chwále ich, Mt 4,8 MurzNT. I jeśli krolestwo w sobie byłoby rozdzielone, nie może krolestwo to stać. Mk 3,24 SzarNT. Powiedział tedy: Człowiek jeden zacny odszedł do dálekiej kráiny, aby sobie otrzymał Krolestwo, i wrocił sie: Łk 19,12 Leop.

Utworzony od nazwy władcy tym samym sufiksem wyraz *cesarstwo* we wszystkich analizowanych XVI-wiecznych przekładach Ewangelii wystąpił tylko dwukrotnie, mianowicie w wersecie Łk 3,1 – w najstarszych przekładach katolickich, tj. z roku 1556 i 1561. Oznacza formę władzy sprawowanej przez cesarza a poprzez odwołanie do czasu panowania danego władcy sygnalizuje wskazany przedział czasowy, por. początek tego wersetu: Roku piętnastego cesarstwa Tyberyjuszá Cesárzá, SzarNT, A piętnastego roku Cesárstwá Tyberyjuszá Cesárzá, Leop. W podstawie łacińskiej i greckiej mamy tu odpowiednio: Anno autem quinto decimo imperii Tiberii Caesaris (za STNT) oraz Έν έτει δέ πεντεκαϊδεκάτω της ήγεμονίας Τιβερίου Καίσαρος, co w wydaniu interlinearnym

¹³ Wyraz *monarchia* nie występuje w analizowanych przekładach.

¹⁴ W odniesieniu do staropolszczyzny nie zachowały się dane z wersetu Mk 3,24.

oddane jest jako: W roku zaś piętnastym władania Tyberiusza Cezara. W grece jest to odczasownikowa nazwa czynności ἡγεμονία ‘władanie, władztwo, rządy’, związana z czasownikiem ἡγέομαι ‘przewodzić, kierować, panować; oceniać; uważać za jakieś, uznawać za jakieś’, jak wskazują dane z *Wielkiego słownika grecko-polskiego Nowego Testamentu*¹⁵, w całym Nowym Testamencie obecna tylko w przywołanym tu wersecie. Wyraz łaciński *imperium* jest bardziej wieloznaczny, a do jednego z jego znaczeń odsyła wyraz *cesarstwo* z obu wskazanych translacji XVI-wiecznych. W pozostałych przekładach mamy tu odczasownikowe nazwy czynności, powielające wzór grecki, mianowicie: w translacjach staropolskich – poświadczone pojedynczo *przykazowanie* EwZam 297 (STNT)¹⁶ i *koronowanie* Rozm 174–175 (STNT), w pozostałych analizowanych przekładach XVI-wiecznych – pojedyncze *rozkazowanie* SeklNT, przy czym w przypisie pojawia się: *sprawowania* *abo rządzenia*, i użyte sześciokrotnie *pánowanie* BibRadz, BudNT, BudBib, CzechNT, WujNT i WujBib, zaś w translacjach XX-wiecznych: *panowanie* BW, jak w większości dawnych tekstów, oraz *plurale tantum* *rzády* BT, wyraz o znaczeniu ‘kierowanie, władanie krajem, sprawowanie władzy, rządy; władza’.

Analiza tego wersetu wykazuje, że wzajemne kontekstowe odpowiedniki stanowią wyrazy albo określające formę rządów, albo wskazujące na sam fakt rządzenia.

Ten sam typ słowotwórczy, co wyrazy *cesarstwo* i *królestwo*, reprezentują nazwy *mocarstwo*, *włodarstwo*, *szafarstwo* czy *przełożęństwo*. Pozostają one poza zakresem omówienia – jako oznaczające sprawowanie władzy przez osoby wskazane w podstawach słowotwórczych, i to często ludzi o stosunkowo małym znaczeniu, jak *włodarz* ‘osoba zarządzająca majątkiem wyznaczona przez właściciela majątku, sprawująca także funkcje administracyjne, zarządca’, którego kontekstowym odpowiednikiem jest wyraz *szafarz*¹⁷.

Nazwy władców

Przedmiotem zainteresowania są tu tylko nazwy osób sprawujących władzę w jakimś kraju, takich jak królowie, cesarze czy książęta. Wyrazy *król*, *cesarz* i *książe* (zwykle w lm. *ksiązęta*) występują w XVI-wiecznych przekładach Ewangelii, a ich semantyka i zakres użycia nie budzą wątpliwości. Ta sama właściwość cechuje jedyną w Ewangeliach nazwę żeńską oznaczającą władczynię, mianowicie wyraz *królowa*, obecny tylko w wersetach Mt 12,42 i Łk 11,31. Stanowi on derywat pochodny od

¹⁵ R. Popowski, *op. cit.*, s. 258-259.

¹⁶ Cały ten werset uwzględniony jest w tab. 1, dlatego nie podaję tu egzemplifikacji.

¹⁷ Uwagi o znaczeniu i kontekstowej odpowiedności obu wyrazów za: P. Cygańska, *Słownik apelatywnych nazw osób z polskich XVI-wiecznych przekładów Ewangelii*, Warszawa 2016, s. 216-217 i 241.

rzeczownika *król*, a zależność między obu tymi wyrazami jest taka sama, jak w parach: grec. βασιλεύς ‘król, o królach doczesnego świata’ i βασίλισσα ‘królowa’¹⁸ oraz łac. *rex* i *regina*. We wszystkich analizowanych tu przekładach staropolskich, XVI- i XX-wiecznych na oznaczenie władczynie funkcjonuje wskazany wyraz, a stan ten nie dotyczy tylko jednego spośród tych dwóch wersetów, jaki przetrwał ze staropolszczyzny, mianowicie Łk 11,31, w którym mowa o *królewnie Saby*, przy czym nazwa królestwa pozostaje w postaci hasłowej, jest nieodmienna: „Krolewna Saba ode wschodu słońca wstanie w sądny dzień z tymi mężmi tego pokolenia <i potępi je>, bo jest przyszła od skrajnej ziemi słuchać mądrości Salomonowej, a owa tu więcszy niżli Salomon” (Rozm 304).

W tym przykładzie łacińskiemu słowu *regina* odpowiada polskie *krolewna*, a jak wskazuje stan w Sstp, ma ono wówczas zarówno znaczenie ‘córka króla, regis filia’, jak i ‘królowa, panująca, regina, domina’. Także SPXVI rejestruje jeszcze oba znaczenia, jednak w analizowanych tekstach XVI-wiecznych władczynie nie jest nazywana *królewna*, lecz konsekwentnie *królową*.

Godne uwagi są nazwy urzędu sprawowanego przez Piłata – jako oddawane różnymi leksemami z powodu braku w polskich realiach społeczno-politycznych funkcji namiestnika rzymskiego, będącego najwyższą instancją w Judei¹⁹. Dobrze tę różnorodność leksemów oddaje stan w wersecie Łk 3,1, w którym uwzględnione są ponadto nazwy cesarza oraz urzędu sprawowanego przez Heroda (i innych analogicznych władców). Ze względu na tę różnorodność werset ten został przedstawiony w tabeli nr 1.

W niektórych z translacji XVI-wiecznych do tego wersetu są następujące przypisy:

- a) SeklNT – przypis do rozkazowania: sprawowania albo rządzenia; przypis do sprawował: był starostą (o Piłacie).
- b) BibRadz – przypis do Krolá: W Greckim stoi Tetrárchá.
- c) CzechNT – przypis po całej kapitule do wersetu: Niektore księgi máją Igemoneonntos, to jest gdy był stárostá. Insze Epitropeuontos, to jest gdy spráwował. Otošmy ná obie ty słowa pátrząc, przełóżylišmy był stárostá. Poniewáž się przedsię oboje ku tejšze rzeczy skláníájá.
- d) WujNT i WujBib – ten sam przypis do Tetrárchá: co jest Tetrárchá, Pátrž Mat: 14.

¹⁸ Postać i znaczenie obu wyrazów za: R. Popowski, *op. cit.*, s. 93-94.

¹⁹ Tak określona jest funkcja Piłata Poncjusza w: H. Langkammer, *Słownik biblijny*, Katowice 1982, s. 121.

Tabela 1. Nazwy funkcji Pilata oraz Heroda i podobnych mu władców w wersecie Lk 3,1

Przekład	Tekst	Nazwy i ich frekwencja
1	2	3
STNT	A lata piętnastego przykazowania Tyberyjusza cesarza, gdy rządził Poński Piłat Żydowski, a książęcia Galilejskiego Heroda, a Filipa brata jego książęcia Ituree i trachonickiego krolestwa, a Lizanijusza * Abilinie książęcia, EwZam 297 a to było piętnaście lata koronowania Tyberyjusza cesarza, oprawił Poński Piłat Judeę a Herod grabstwo galilejskie, a Filip, <brat jego, był grabia Iturei> i trachonickiego krolestwa, a [Herod] Lizanijasz <brat grabia Abiliny> Rozm 174-175 teksty defektywne: ...procurante gdy był starostą... MamLub 271 oraz ...procurante gdy był starostą... MamKal 271	Herod i in.: <i>książe</i> (3) Wyraz <i>grabia</i> tylko rekonstruowany przez wydawców na podstawie rzeczownika <i>grabstwo</i> Piłat: <i>starosta</i> (2)
SekINT	A piętnastego lata *rozkazowania Tyberyjusza Cesarza, Gdy Pontski Piłat *sprawował ziemię żydowską, Tetrarchami byli Herod Galilejskiem, Philip brat jego Iturei i kra- iny Trachonitskiej, a Lysanijas Abilenskim	Herod i in.: <i>tetrarcha</i> (1)
SzarNT	Roku piętnastego cesarstwa Tyberyjusza Cesarza, gdy sprawował Poncejus Piłath Judeę. A Tetrarchą Gálileej był Herod, a Philip brat jego Tetrarchą Ituryjei, i Trachoni- thskiej ziemie, a Lisánijas Abilenskim Tetrarchą	Herod i in.: <i>tetrarcha</i> (3)
Leop	A piętnastego roku Cesarstwa Tyberyjusza Cesarza, gdy Pontski Piłath sprawował Jud- ską ziemię, a Tetrarchami byli, Herod Galilejskim, a Philip brat jego Ituryjei, i Tracho- nitskiej ziemie, a Lisánijas Abilenskim,	Herod i in.: <i>tetrarcha</i> (1)
BibRadz	Potym piętnastego roku za panowania Tyberyjusza Cesarza, za Poncejusą Piłatą, starosty Judzkiego, a za Herodą Krolą Galilejskiego, a za Filipa brata tego Krola Iturej- skiego, i Trachonitskiej ziemie, i za Lizánijas Abilenskiego krola.	Piłat: <i>starosta</i> Herod i in.: <i>krol</i> (3)
BudNT	Roku zaś piętnastego panowania Tyberyjusza Cesarza, gdy starostą był Judzkim Pontski Piłat, a tetrarchą Gálilejskim Herod, Filip zaś brat jego tetrarchą Iturejskim, i Trachonitskiej krainy, a Lisánia tetrarchą Abilenskim.	Piłat: <i>starosta</i> Herod i in.: <i>tetrarcha</i> (3)
BudBib	Roku zaś piętnastego panowania Tyberyjusza Cesarza, gdy starostą był Judzkim Pontski Piłat, a tetrarchą Gálilejskim Herod, Filip zaś brat jego tetrarchą Iturejskim, i Trachonitskiej krainy, a Lisánia tetrarchą Abilenskim.	Piłat: <i>starosta</i> Herod i in.: <i>tetrarcha</i> (3)

1	2	3
CzechNT	A piątego roku zá pánování Tyberiuszá Cesárá, gdy Poncyus Pilat stárostá byl Judskím, a Herod tetrarchá Gállilejskím, á Filip brát jeho tetrárchá Iturejskím, i Tráchonitskéj kráiny, á Lizániasz Abilenskim tetrárchá.	Pilat: <i>starosta</i> Herod i in.: <i>tetrárcha</i> (3)
WujNT	A w piątym roku pánování Tyberiuszá Cesárá, gdy Pontski Pilat stárostá byl Judskím, á Herod Tetrárchá Gállilejskím, á Filip brát jeho tetrárchá Iturejskím i Tráchonitskéj kráiny, á Lizániasz Abilenskim tetrárchá.	Pilat: <i>starosta</i> Herod i in.: <i>tetrárcha</i> (3)
WujBib	Piątego roku pánování Tyberiuszá Césárá, gdy Pontijus Pilat rzádził Żydowská ziemiá, á Heród Tetrárchá Gállilejskím, á Philip brát jeho Tetrárchá Iturejskím i Tráchonitskéj kráiny, á Lizániasz Abilenskim Tetrárchá.	Herod i in.: <i>tetrárcha</i> (3)
BT	Było to w piątym roku rządów Tyberiusza Cezara. Gdy Poncjusz Pilat był namiestnikiem Judei, Herod tetrarchą Galilei, brat jego Filip tetrarchą Iturei i kraju Trachonu, Lizaniasz tetrarchą Abileny.	Pilat: <i>namiestnik</i> Herod i in.: <i>tetrarcha</i> (3)
BW	W piątym roku panowanie cesarza Tyberiusza, gdy namiestnikiem Judei był Poncjusz Pilat, tetrarchą galilejskim Herod, tetrarchą iturejskim i trachonickim Filip, brat jego, a tetrarchą abilenskim Lizaniasz,	Pilat: <i>namiestnik</i> Herod i in.: <i>tetrarcha</i> (3)
Łac.	Anno autem quinto imperii Tiberii Caesaris, procurante Pontio Pilato Iudaeam, tetrarcha autem Galilaeae Herode, Philippo autem fratre eius tetrarcha Ituraeae et Trachonitidis regionis, et Lysania Abilinae tetrarcha (za STNT)	Pilat: <i>procurante</i> Herod i in.: <i>tetrarcha</i> (3)
Greka	Ἐν ἔτει δὲ πεντεκαδέκωτῳ τῆς ἡγεμονίας Τιβέριου Καίσαρος, ἡγεμονεῦντος Ποντίου Πιλάτου τῆς Ἰουδαίας, καὶ τετραρχοῦντος τῆς Γαλιλαίας Ἡρώδου Φιλιπποῦ δὲ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ τετραρχοῦντος τῆς Ἰτουραίας καὶ Τραχωνιτιδος χώρας, καὶ Λυσανίου τῆς Ἀβιληνῆς τετραρχοῦντος*.	Pilat: ἡγεμονεῦντος Herod i in.: τετραρχοῦντος (3)

* Tłum. z greki w wyd. interlinearnym: W roku zaś piątym władania Tyberiusza Cezara, (za) będącego namiestnikiem Poncjusza Pilata – Judei, i tetrarchą będącego – Iturei i Trachonitis krainy, i Lizaniasza – Abileny tetrarchą będącego,

Źródło: opracowanie własne.

Piłat w analizowanych tekstach staropolskich i XVI-wiecznych jest zwykle nazywany z polska *starostą*, a Marcin Czechowic dokładnie tłumaczy swój wybór nawiązaniem do greckiego oryginału. W tym wersecie nazwa ta nie występuje tylko w obu XVI-wiecznych najstarszych oraz w najmłodszym tłumaczeniach katolickich, w których o Piłacie mówi się, że *sprawnował Judeę* (SzarNT), *sprawnował Judską ziemię* (Leop) i *rządził Żydowską ziemią* (WujBib). Piłat *sprawnował ziemię żydowską* również w SeklNT, ale rzeczownik *starosta* pojawia się tu w przypisie do *sprawnował*: był starostą. Również w przekładach staropolskich Piłat *rządził Żydowstwo* (EwZam 297) lub *oprawił Judeę* (Rozm 174-175), wyraz *starosta* też jednak już występuje, ale tylko w tekstach defektywnych. Pierwsze ze znaczeń wyrazu, rejestrowane w Sstp to 'początkowo namiestnik królewski sprawujący na określonym terytorium pełnię władzy w zastępstwie panującego (starosta generalny, ziemski), z czasem urzędnik sprawujący na określonym obszarze władzę administracyjną, sądowno-policyjną oraz zarząd dóbr królewskich (starosta grodowy), także tenentariusz dóbr królewskich (starosta niegrodowy) lub ich zarządca'. W definicji tej brakuje odesłania do realiów starożytnej Judei, ale funkcja Piłata jest analogiczna do funkcji starosty w dawnej Polsce, czyli początkowo namiestnika królewskiego. Obecność tego rzeczownika w analizowanych translacjach wskazuje na próbę opisu realiów starożytnej Judei leksemami nazywanymi ówczesne realia Rzeczypospolitej. Dopiero w XX-wiecznych przekładach Ewangelii w paralelnym wersecie mamy rzeczownik *namiestnik*, który we współczesnej polszczyźnie biblijnej uległ specjalizacji i jest używany na oznaczenie funkcji sprawowanej przez Piłata. Wyraz *namiestnik* występuje też w staropolszczyźnie i w polszczyźnie XVI wieku. Ma wówczas z jednej strony szersze, z drugiej polisemiczne odniesienia. W Sstp są to znaczenia: 1. 'zastępca, ten, kto zastępuje właściwą osobę, urzędnik zastępujący wyższą władzę', 2. 'następca, spadkobierca, dziedzic', w SPXVI natomiast: 1. 'Ten, kto po kim następuje, spadkobierca, dziedzic'²⁰, 2. 'Ten, kto pełni jakąś funkcję lub sprawuje władzę w czymś zastępstwie; też nazwa pełnomocnika zarządzającego państwem lub prowincją' oraz 3. 'Ten, w następstwie po którym ktoś pełni urząd, poprzednik'. W dziejach polszczyzny jedno z ówczesnych znaczeń, mianowicie 'następca, spadkobierca, dziedzic', czyli znaczenie strukturalne, związane z niezatartą genezą i budową słowotwórczą wyrazu, wyszło z użycia. Wyraz posiadał też w XVI wieku znaczenie, które predestynowało go do zastosowania w translatoryce biblijnej, jednak w XVI-wiecznych przekładach Ewangelii nie wystąpił.

Ten opis obcej starożytności w kategoriach Rzeczypospolitej w ograniczonym zakresie dotyczy także funkcji pełnionej przez Heroda (oraz dwóch innych władców wspomnianych w wersecie Łk 3,1). Tylko bowiem w staropolszczyźnie mamy tu

²⁰ W ramach szczegółowych znaczeń mamy m.in. 'Ten, kto po kimś obejmuje stanowisko, władzę, godność, następcą'.

wyraz *książe*²¹, podczas gdy we wszystkich przekładach XVI-wiecznych – z wyjątkiem BibRadz – występuje zapożyczenie formalno-semantyczne z greki i łaciny *tetrarcha*. W Biblii brzeskiej, zgodnie ze stosowaną w niej praktyką translatorską²², w tekście głównym mamy bliski odbiorcom przekładu rzeczownik *krol*, w zgodzie z filologiczną akrybią opatrzony jednak przypisem: „W Greckim stoi Tetrárchá”. Podobną dbałość i staranność prezentuje w obu przekładach Jakub Wujek, który świeżą pożyczkę opatruje jednakowym przypisem: „co jest Tetrárchá, Pátrż Mat: 14”. We wcześniejszej Ewangelii – w wersecie Mt 14,1 – w kolejnym przypisie do wyrazu *Tetrárchá* uzyskujemy w obu tekstach Wujka definicję: „Tetrárchá właśnie jest pan, który trzyma czwartą część królestwa” (WujNT), w WujBib – tak samo, jedynie z różnicą graficzną w zapisach: *który* i *królestwa*. Jednakowy przypis do wyrazu *tetrarcha* pojawia się w tym wersecie również w obu przekładach królewieckich: „ćwiérci pán słuch” (MurzNT i SeklNT). Jeszcze dokładniejszy przypis towarzyszy rzeczownikowi *krol* z wersetu Mt 14,1 w Biblii brzeskiej²³: „Po Grecku stoi Tetrarchá co znaczy po polsku páná który ma czwartą część ziemie jednej abo Rotmistrzá który miał cztery poczty pod sobą”. Wyraz *rotmistrz*, wyjątkowy w tym wersecie na tle ówczesnych translacji, nie jest jednak kontekstowym synonimem wyrazu *krol* z tekstu głównego. Jest on tu powiązany z wyrazem *tetrarcha*, a obaj tak nazwani władcy/dowódcy mają wspólną cechę, sygnalizowaną liczebnikiem *czwarty*. Dokładność, ale i pewne semantyczne naddatki w tej swoistej definicji z przypisu potwierdza objaśnienie greckiego wyrazu *τετραάρχης* w grecko-polskim słowniku Nowego Testamentu: *Tetrarcha*, pierwotnie rządzący jednym z czterech okręgów jakiegoś kraju, w NT jako tytuł, nadawany komuś przez cesarza Rzymu, niższy od tytułu króla²⁴.

Pożyczka *tetrarcha* występuje w tekście głównym lub w przypisach w wersecie Mt 14,1 w większości XVI-wiecznych Ewangelii – z wyjątkiem obu translacji Szymona Budnego, w których brak jakiegokolwiek określenia Heroda poprzez przywołanie sprawowanej przez niego funkcji. Wchodzi ona do polszczyzny już w okresie staropolskim, na co wskazuje stan rejestrowany w STNT, gdzie pełny tekst tego wersetu pochodzi z *Rozmyślenia przemyskiego*: „Tego istnego czasu, kiedy sie to działo, Herod tetrarcha

²¹ Wyraz *grabia* jest tylko rekonstruowany przez wydawców STNT na podstawie rzeczownika *grabstwo*, por. w sygnalizującym uzupełnieniu nawiasie kątowym: „oprawił Poński Piłat Judeą a Herod grabstwo galilejskie, a Filip, <brat jego, był grabia Iturei> i trakonickiego królestwa, a [Herod] Lizanijasz <był grabia Abiliny> Rozm 174-175”.

²² Tłumacze brzescy przekładali tekst „metodą zgodności co do sensu”, Jakub Wujek – „metodą racjonalnej zgodności co do słowa”; nazwy obu metod za: T. Lisowski, *op. cit.*, s. 24.

²³ Por. „W on czas przyszedł słuch do Herodá Krolá o Jezusie”. Jest tu ten sam rzeczownik, co w wersecie Łk 3,1.

²⁴ R. Popowski, *op. cit.*, s. 601. Podobna definicja też w: A. Kalbarczyk, *Leksykon Biblii. Kompendium wiadomości biblijnych*, Sandomierz 2014, s. 407; por. fragment: „Tetrarcha – tytuł (niższy od króla) jednego z czterech władców tetrarchii, rządził on jedną czwartą danego państwa. Biblia wymienia tetrarchów, którzy byli władcami obszaru (tetrarchii) w Azji Mniejszej i Syrii, podlegających imperium rzymskiemu”.

usłyszawszy sławę milego Jesusa” (Rozm 345–346). Zachowane zaś jego dwa fragmenty: „...tetrarcha, princeps tenens quartam partem regni czwartak...” (MamLub 263), oraz: „...tetrarcha, id est princeps, tenens quartam partem regni ćwiartak...” (MamKal 263), obrazują dwie różne próby przystosowania do polszczyzny wyrazu obcego: jako zapożyczenie formalno-semantyczne *tetrarcha* oraz jako kalka formalna *czwartak* i *ćwiartak*, na gruncie polskim doraźnie utworzona na wzór obcy przyrostkiem *-ak* od liczebnika *czwarty*. Warto wspomnieć, że liczebniki stanowią częstą podstawę słowotwórczą nazw osobowych, zwłaszcza nazw dowódców wojskowych, wtórnie używanych w innych znaczeniach. W analizowanych XVI-wiecznych przekładach Ewangelii mamy takie wyrazy, jak: *dziesiątnik* bądź *dziesiątnik* ‘zwierzchnik nad dziesięcioma jednostkami organizacyjnymi’, kontekstowo oznaczający członka Sanhedrynu, *setnik* ‘dowódca wojskowy’, kalka łacińskiego *centurion* ‘dowódca stu’ czy *tysiącznik* – dowódca wojskowy, wyraz, który „oddaje realia wojskowe armii rzymskiej, choć był stosowany także w Rzeczypospolitej na oznaczenie dowódcy, ale w realiach polskich utracił pierwotne znaczenie dowodzącego tysiącem żołnierzy na rzecz dowódcy w ogóle”²⁵.

Historia wyrazu *tetrarcha* w XVI-wiecznych przekładach Ewangelii ukazuje, że tłumaczom zależy, by odbiorca wiedział, co dany wyraz „znaczy po polsku”. To dlatego zdarza się, że wybierają albo nazwę z zakresu polskich realiów, a w przypisie podają wyraz grecki i jego znaczenie – jak tłumacze brzescy, albo – jak Wujek czy translatorzy z Królewca – wprowadzają zapożyczenie formalno-semantyczne, ale w przypisie je tłumaczą, odwołując się do realiów polskich.

Na zakończenie trzeba powiedzieć, że w wersecie Łk 3,1 we wszystkich uwzględnionych tabelarycznie przekładach cesarz, w tym wypadku Tyberiusz, jest nazywany cesarzem, co nie dotyczy jedynie XX-wiecznego tłumaczenia w Biblii Tysiąclecia, w której konsekwentnie, nie tylko w tym wersecie występuje eponim Cezar, równy nazwie własnej, od której pochodzi²⁶. *Cesarz* to jeden z tych wyrazów, który – podobnie jak *królestwo* – ma znaczenie na tyle ogólne i szerokie, że jest stosowany na oznaczenie władców państw lub prowincji w różnych kulturach.

Przedmiot artykułu stanowią następujące nazwy form rządów oraz władców: *królestwo*, *cesarstwo*, *król*, *cesarz*, *książe*, *królowa*, *starosta* (o namiestniku Piłacie), *tetrarcha* i ich kontekstowe synonimy, jak wyraz *królowna* (o królowej Saby) czy *książe*, *król* (o tetrarsze). To tylko mały wyimek nazw urzędów, godności i funkcji występujących w analizowanych przekładach. Ogląd tej leksyki pokazuje, że z jednej strony jest to słownictwo odnoszące się także do realiów polskich, określające powszechne

²⁵ Wszystkie znaczenia w tym fragmencie pracy za: P. Cygańska, *op. cit.*

²⁶ Por. w wersecie Łk 20,25: „Wówczas rzekł do nich: «Oddajcie więc Cezarowi to, co należy do Cezara, a Bogu to, co należy do Boga»” (BT), podczas gdy w BW: „On zaś rzekł do nich: «Oddawajcie więc cesarzowi, co jest cesarskie, a Bogu, co jest boże”. Wyraz *cesarz* także w tym wersecie w *Rozmyślanii przemyskim* i we wszystkich analizowanych translacjach XVI-wiecznych.

w świecie formy rządów i typ władców, jak wyrazy typu *królestwo* i *król*, *królowa* czy *cesarz*, występujące we wszystkich badanych translacjach. Z kolei leksykę oddającą obce kulturowo realia można podzielić na dwie główne grupy:

- 1) zapożyczenia formalno-semantyczne, czyli wyrazy przejęte z języka obcego, zaadaptowane fonetycznie i gramatycznie, takie jak np. *tetrarcha*,
- 2) wyrazy funkcjonujące na oznaczenie realiów rodzimych, a przejęte do nazwania obcych, jak *starosta* czy *książe*.

Rzadkie w tej grupie semantycznej są kalki formalne, jak staropolskie wyrazy *czwartak* i *ćwiartak*, oddające budowę i znaczenie obcego wyrazu *tetrarcha*.

Analiza dystrybucji tych leksemów ukazuje zarówno leksykalne podobieństwa między różnymi translacjami Ewangelii, jak i różnice między nimi. Ukazuje także to, że w XVI wieku, obfitującym w Polsce w przekłady całej Biblii bądź tylko Nowego Testamentu, tekst biblijny mógł być tłumaczony różnymi technikami i według różnych zasad, cechowała go jednak wierność wobec oryginału i dokładność pojęciowa, tj. maksymalna adekwatność w tłumaczeniu przedstawianych realiów.

Wykaz skrótów

- BT – *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, oprac. Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy Benedyktynów Tynieckich, wyd. 2 zmien., Poznań–Warszawa 1971.
- BW – *Biblia to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*. Nowy przekład z języków hebrajskiego i greckiego opracowany przez Komisję Przekładu Pisma Świętego, wyd. 2, Warszawa 1976.
- SPE – *Szesnastowieczne przekłady Ewangelii. Przeglądarka wersetów równoległych*, red. I. Wi-niarska-Górska, Warszawa 2010-2013, www.ewangelie.uw.edu.pl [dostęp 15.03.2017], tu teksty:
- BibRadz – Biblia [Brzeska], nakł. M. Radziwiłła, Brześć 1563.
- BudBib – Nowy Testament z przekładu Biblii Szymona Budnego, Nieśwież 1572.
- BudNT – Nowy Testament w przekładzie Szymona Budnego, Nieśwież 1570.
- CzechNT – Nowy Testament w przekładzie Marcina Czechowica, Kraków 1577.
- Leop – Biblia to iest księgi Starego y Nowego Zakonu... [tłum. Jan Leopolda], Kraków 1561.
- MurzNT – Ewangelia według św. Mateusza, przekład Stanisława Murzynowskiego, Królewiec 1551.
- SeklNT – Nowy Testament zupełny, tzw. Jana Seklucjana, przekład S. Murzynowskiego, Królewiec 1553.
- SzarNT – Nowy Testament, tzw. Szarffenbergera, Kraków 1556.
- WujBib – Biblia Jakuba Wujka, Kraków 1599.
- WujNT – Nowy Testament w przekładzie Jakuba Wujka, Kraków 1593.

- SPXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. nac. M.R. Mayenowa, od t. 35 – K. Mrowcewicz, t. 1: A – *Bany* – t. 36: *Rozat – Roztyrkność*, Wrocław 1966-2012.
- Sstp – *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. 1-11, Wrocław 1953-2002.
- STNT – *Piętnastowieczne przekłady Nowego Testamentu – elektroniczna konkordancja staropolska. Internetowa baza danych*, na stronie internetowej jako *Staropolskie tłumaczenia Nowego Testamentu. Przeglądarka tłumaczeń*, red. M. Leńczuk, Kraków 2015, <http://stnt.ijp-pan.krakow.pl/tlumaczenia/index?l=2495> [dostęp 15.03.2017].

Bibliografia

- Belcarzowa E., *Niektóre osobliwości leksykalne Biblii tzw. Leopolicy*, Wrocław 1989.
- Bieńkowska D., *Styl językowy przekładu Nowego Testamentu Jakuba Wujka (na materiale czterech ewangelii)*, Łódź 1992.
- Cygańska P., *Słownik apelatywnych nazw osób z polskich XVI-wiecznych przekładów Ewangelii*, Warszawa 2016.
- Grecko-polski Nowy Testament. Wydanie interlinearne z kluczem gramatycznym, z kodami Stronga i Popowskiego oraz pełną transliteracją greckiego tekstu*, tłum. R. Popowski, M. Wojciechowski, wyd. 9, gruntownie popr., przered. i uzup., Warszawa 2014.
- Hawrysz M., *Problemy tłumaczenia „Nowego Testamentu” w świetle metajęzykowych uwag Marcina Czechowica*, [w:] *Naród. Religia. Język*, red. A. Ceglińska-Gajda, Łódź 2011, s. 99-116.
- Kalbarczyk A., *Leksykon Biblii. Kompendium wiadomości biblijnych*, Sandomierz 2014.
- Kwilecka I., *Problem tłumaczenia realiów biblijnych. Świat zwierzęcy w Starym Testamencie*, [w:] *eadem, Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, Poznań 2003, s. 95-129.
- Migdał J., Lisowski T., *Uwagi o słownictwie protestanckich przekładów Biblii. Osobliwości leksykalne Biblii brzeskiej a Biblia Gdańska*, „*Studia Językoznawcze*”, t. 1: *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, Szczecin 2002, s. 212-219.
- Langkammer H., *Słownik biblijny*, Katowice 1982.
- Lisowski T., *Sola Scriptura. Leksyka Nowego Testamentu Biblii gdańskiej (1632) na tle porównawczym. Ujęcie kwantytatywno-dystrybucyjne*, Poznań 2010.
- Poniatowski Z., *Nowy Testament w świetle statystyki językowej*, Warszawa 1971.
- Popowski R., *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu. Wydanie z pełną lokalizacją greckich haseł, kluczem polsko-greckim oraz indeksem form czasownikowych*, wyd. 4, popr., Warszawa 2006.

Nazwy ustroju społecznego i władców w polskich XVI-wiecznych przekładach Ewangelii

Streszczenie: Celem artykułu jest przedstawienie nazw ustroju społecznego i władców w czterech Ewangeliach z dziesięciu XVI-wiecznych przekładów Biblii na język polski, zamieszczonych w internetowym wydawnictwie *Szesnastowieczne przekłady Ewangelii* pod red. Izabeli Winiarskiej-Górskiej. W artykule zostały omówione takie przykładowe wyrazy rodzime, jak *królestwo*, *książe*, *król*, *królowa* i ówczesne zapożyczenia, jak np. *tetrarcha*.

Słowa kluczowe: polskie XVI-wieczne tłumaczenia Ewangelii, nazwy ustroju społecznego, nazwy władców

Names of social systems and names of rulers in Polish 16th century translations of the Gospels

Summary: The aim of paper is to present names of social systems and names of rulers in the four Gospels. The lexis was selected from ten Polish translations of the Gospels, contained in the online edition of *Szesnastowieczne przekłady Ewangelii* [Sixteenth-Century Translations of the Gospels] edited by Izabela Winiarska-Górska. In this article are exemplified of native words such as *królestwo*, *książe*, *król*, *królowa* and borrowings such as *tetrarcha*.

Keywords: Polish 16th century translations of the Gospels, names of social systems, names of rulers